

Круглий стіл/

Економіка розвитку: що це означає для України?

Цю тему обговорювали учасники Українського філософсько-економічного наукового товариства (УФЕТ) на засіданні за круглим столом, що відбулося 20 березня 2013 року у приміщенні Університету банківської справи Національного банку України (УБС НБУ). Провідні представники вітчизняної філософської думки та економічної науки на своїх традиційних зібраннях порушують питання, що знаходяться на перетині філософських та економічних знань, зокрема це багатовимірні проблеми соціальної природи грошей та сутності сучасної фінансової цивілізації.

Чому незрілість, недосконалість, незавершеність ринкових реформ в Україні набули такого затяжного характеру? Що це – випадковий збіг несприятливих обставин чи за цим стоять серйозніші причини? Чому бракує політичної волі, мотивації влади з боку громадянського суспільства? Чому правосуддя не захищає достатнім чином економічних суб'єктів та їхню приватну власність? Чому не працює трудова етика? Чому подібні соціальні регулятори успішно діють у Західному світі і не спрацювують у нас, в Україні? Низку цих питань, винесених на обговорення, озвучила на початку зустрічі член президії УФЕТ, доктор економічних наук, професор, ректор УБС НБУ **Тамара Стовженко**.

Основний доповідач, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Львівського інституту банківської справи УБС НБУ, вчений секретар УФЕТ **Зоя Скринник** одразу попередила про провокативність своєї доповіді, що вже стало своєрідною традицією засідань філософсько-економічного товариства, і про готовність вислухати конструктивну критику колег.

За словами доповідача, до певних міркувань її підштовхнуло осмислення дискусії в рамках попереднього круглого столу. Тоді президент УФЕТ, доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету Імені Тараса Шевченка Володимир Ільїн висловив кілька тез про те, що “гроші є “метасмислом” сучасної соціокультурної дійсності,.. формують “нову” економіку як спосіб організації життя людини в його найбільш істотних вимірах,..” і що в умовах “грошового ладу” та “перемоги фінансової економіки, яка одержала реальну неосяжну владу,..” “проблема збереження культури, цивілізації й особистості полягає в розумінні необхідності переосмислення їхньої ролі й значення...”

Зоя Скринник поставила під сумнів беззаперечність вихідних положень про неосяжну владу нової фі-

нансової економіки і так званий “грошовий лад” ринкового суспільства як про доконані факти в українських реаліях. Чи можемо ми розглядати їх вплив на культуру, соціум, особистість за тими самими моделями і схемами, які діють у країнах “золотого мільярда”, але й досі не працюють на українському ґрунті? Наскільки правомірно виходити з презумпції того, що людина українська сьогодні є людиною економічною як історично сформованою національно-культурний тип?

Справді, грошовий лад створює низку деформацій людини та соціуму, але рух до цього грошового ладу є свідомим вибором із надією на досягнення цивілізованих стандартів добробуту людини і суспільства. Проте в Україні більшою проблемою є не ринкова трансформація суспільства, а саме несформованість ринкових засад і відносин.

Також достатньо масове і, на думку Зої Скринник, хибне явище – це

Зоя Скринник попередила про провокативність своєї доповіді.

прагнення знайти шляхи і методи прискореної економічної модернізації України у рамках універсальної моделі, яка успішно спрацювала в розвинутих країнах, обираючи між кейнсіанством чи неокласичною моделлю розвитку. Натомість доповідач пропонує звернутися до ідей, сформованих із позицій інституціоналізму, в якому застосовано якісно іншу теоретичну основу, і під впливом ідей Макса Вебера в схему економічного розвитку введено широкий спектр не-економічних змінних: культуру і всю

систему загальнолюдських цінностей.

Головна ідея, на якій зосередила увагу Зоя Скринник, полягає в тому, що передумовами економічної модернізації є вся система економічних інститутів, соціальних та політичних відносин, інституційна матриця – “стійка, історично сформована система базових інститутів, які регулюють взаємопов’язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної”, як визначила це поняття російська дослідниця Світлана Кірдіна¹. Тому в аналізі економічних проблем сучасної України варто критично підійти до культурної спадщини, національних традицій і подивитися, наскільки вони відповідають широко декларованій та очікуваній у короткому часі меті радикальної економічної модернізації.

Проблема ускладнюється тим, що історично-культурний досвід, який формував сукупність форм поведінки індивідів на ринку, для українського населення значно більшою мірою *неоднорідний*, ніж це має місце в решті країн. Йдеться не тільки про “вертикальне” розшарування суспільства за майновим станом, а й про чинники “горизонтального” поділу. Насамперед це тривалі періоди перебування українських територій у складі держав, принципово відмінних одна від одної за своїм соціально-економічним устроєм – Російської імперії на Сході, Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої на Заході.

На цій основі Зоя Скринник пропонує виділити серед кола історичних умов, які протягом тривалого часу впливали на формування економічної ментальності українців, такі групи чинників:

- вплив економічної моделі Російської імперії на сприйняття соціально-економічної реальності населенням Наддніпрянської України – Сходу, Півночі, Півдня;
- традиційний уклад українського життя – насамперед господар-

¹ Кірдіна С. Г. Институциональные матрицы и развитие России. – М.: 2000. – С. 26–29.

ський уклад українського села;

- вплив економічної моделі Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої на населення Західної України.

Ці чинники, хоча й знівельовані впливом пізніших періодів історії українського народу, все ж відчутно позначаються на сучасних моделях ставлення до проблем власності, ринкових відносин, *економічної поведінки* в нашому суспільстві, що проходить ринкову трансформацію.

В економічну ментальність *першого* з названих вище типів економічної поведінки протягом багатьох століть було закладено стереотипи, влучно охарактеризовані російським ученим Рустемом Нуреевим як азіяцька традиція східного деспотизму². Звідси нерозчленована єдність владних та власницьких функцій, відсутність гарантій приватної власності і поваги до неї, потреба у державному патерналізмі, колективізм, православна покірливість, що перешкоджає формуванню незалежної особистості, віра в швидке дивовижне збагачення, не забезпечене власними зусиллями, традиціоналізм, недовіра до реформ тощо.

Неважко помітити, що це саме ті риси ментальності сучасних українців, які стали реальною перешкодою на шляху економічних та політичних реформ. Проте за відсутності відповідальної реакції на них реформаторських політичних сил ці проблеми стають об'єктом маніпуляцій для реалізації інтересів, далеких від цілей соціально-економічної модернізації.

Для характеристики історичного національно-культурного досвіду, який сформував економічну ментальність *другого* типу – тієї верстви, в якій більшою мірою виражений компонент *етнічної ідентичності українців*, – можна звернутися до праць Пантелеймона Куліша, Дмитра Донцова, Миколи Шлемкевича, Олександра Кульчицького, Григорія Грабовича та виокремити стереотипи, які також дуже далекі від ринкового мислення західної людини. Це екзистенціальна життєва позиція геополітичної “межовості” (“на краю” Сходу Європи і Заходу Азії та на шляху “із варягів у греки”), максимально можлива віддаленість від системи влади-власності, натомість близькість до природи, коли залежність від природи значно більша, ніж від іншої людини, хутірський спосіб ведення господарства та зумовлена

цим ослабленість моделей громадянської солідарності, а також соціальної та економічної конкуренції, домінування в соціальних зв'язках особистих контактів, кланових принципів, переважання афективних і настроїв над раціональними світосприйняттям, націленість особи не на експансію у навколишню дійсність, а у власний внутрішній світ, “слабкість персональної надбудови”: відносна слабкість волі, приземленість інтересів, обмеженість життєвих цілей досягненням особистого й родинного добробуту.

Натомість *третього* типу – ментальність західного українця – відрізняється від двох попередніх тим, що його соціальна поведінка формувалася за умов Австро-Угорської імперії та Речі Посполитої, значно ближчих за економічними та політичними моделями до Західної Європи, хоча на ці первісні стереотипи нашарувався досвід та ідеологічний вплив радянського періоду. Інституту приватної власності, громадянських свобод, національно-культурних традицій та пов'язані з ними моделі поведінки значно краще збереглися в масовій свідомості на Західних землях. Тому в ментальності жителів Західної України відчутно виразніше виявляються вищий ступінь готовності до ринкової активності на базі приватної власності й особистої ініціативи, значущості й затребуваності економічних, соціальних та політичних свобод, соціальної солідарності та готовності до масових дій у вирішенні гострих соціальних проблем, значно чіткіше виражена національно-культурна ідентичність, виразно сформоване персонально-особистісне ядро поведінки, соціально-психологічна мобільність і адаптивність, готовність до забезпечення успіху власними зусиллями.

Доповідач наголосила, що виділення соціокультурних типів економічної ментальності не слід розглядати в контексті активно обговорюваної теми розділеності України. Навпаки, це певний ресурс, що демонструє наявність категорії людей, здатних просувати процеси економічної та соціальної модернізації. Водночас стратегія економічного розвитку та модернізації України буде неповною і непослідовною, поки у систему її вихідних даних не буде включено ступінь підготовленості різних суспільних інститутів до радикальних реформ в економічній, соціальній і політичній сферах з урахуванням соціально-культурних стереотипів, цінностей, моделей тощо, які не сприяли, а, швидше, галь-

мували ринкові реформи. Потрібне чітке розуміння вітчизняної моделі ринкової економіки, її подібності і відмінностей від моделей інших країн, підсумувала Зоя Скринник.

Доповідь викликала гарячу дискусію серед учасників круглого столу. Адже про розділену країну не один рік говорять політики, від чого розкол у нашому суспільстві лише поглиблюється. Чи варто додатково це роздмухувати, виділяючи ще й різні типи економічної поведінки? Лунали закиди, що дослідження не підтверджене статистичними даними, а це створює можливості для маніпуляцій. Зауважувалося, що три типи економіки в рамках однієї країни побудувати неможливо, то як повернути у позитивне русло таку ментальну різноманітність? І чому тип західного українця-ринковика досі не став домінуючим у процесі економічних перетворень та не “потягнув” за собою решту України?

На захист своїх тез Зоя Скринник наголосила, що зміст її доповіді не в аналізі того, як поділені українці і які типи їх існують, а в спробі дати відповідь на запитання, чи є українець

Контрдовідь Володимира Либіна була емоційною.

справді “економічною людиною”. Цим дослідженням вона прагнула показати, що українцям багато що в їхньому історичному досвіді і культурних стереотипах заважає прийняти економічні моделі поведінки. З'ясувалося, що одним заважає одне, другим – інше, третім – ще інше. Але в цілому висновок доповідачки полягає не в тому, що українці всі різні, а в тому, що нас історично сформовані певні проблеми, які заважають нам успішно дійти до ринку. На її глибоке переконання, суспільству потрібно побачити больові точки роз'єднання, аби шукати шляхи об'єднання.

Доктор філософських наук, професор *Володимир Либін* у своєму контрвиступі зауважив, що коли йдеться про універсальну сутність грошей та про сучасну фінансову цивілізацію, це слід розглядати у контексті загальних

² Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики: учебник. – М.: Норма, 2008. – 367 с.

роздумів про перспективи розвитку і доміанти сучасного світу. За його словами, визначена ще Адамом Смітом концепція “економічної людини” як такої, що керується виключно власними егоїстичними інтересами, у розвинутих країнах Заходу себе вичерпала. Йдеться не просто про вигоду як результат певних відносин між людьми, а про дотримання певної системи цінностей, формування відповідної етики, новий тип морального буття людини. Продовженням “економічної людини” виступає таке поняття, як “економізм”. Очевидно, якщо, говорячи про сучасну українську “економічну людину” у ринкових реаліях, ми враховуватимемо тільки проблеми економізму, тоді прийдемо до її голого заперечення. Це перше.

Друге. Характеризуючи типи української людини і посилюючись при цьому на українських мислителів та філософів, зокрема на визначення Олександра Кульчицького про український “кордоцентричний персоналізм” (спрямованість особи не у зовнішній світ, а у власне ество), слід враховувати, що українські мислителі-романтики творили у ті часи, коли лише омріялася й уявлялася майбутня самостійна Україна, якою вона могла би бути, долучившись до цивілізованого світу. Вони створили дещо утопічну реальність буття, модель людини, яка живе у постійному прагненні досягти певного ідеалу, але вступає у суперечності з дійсністю. Тоді й виникали міркування про існування різних типів. Цей поділ існує й досі: політики говорять про дві України, дві культури... На думку Володимира Ільїна, така ситуація не дасть можливості у близькому майбутньому досягнути нашому народові якогось внутрішнього консенсусу. Подібний поділ і спроба саме таким чином пояснити певні негаразди та проблеми економічного розвитку України – це, на його думку, непродуктивний підхід, який і надалі обтяжуватиме ситуацію. Коли це переходить на рівень буденної свідомості простого українця, який живе у системі спокус, подібна диференціація формує відчуття переваги і протистояння. Чи потрібно на цьому акцентувати зайву увагу?

І ще один момент. Сьогодні у глобальному масштабі відбувається боротьба за владу як за умову отримання доступу до ресурсів. Звичайно, у світі значно змінився тип і спосіб життя, уявлення про потреби і життєві блага, можливості і перспективи

продовження існування. Це підняло на новий рівень одвічну суперечність між положеннями класичного гуманізму та їх переосмисленням. У такому контексті акцент на певного роду протиставленні, знову ж таки, залишає нас у полоні ілюзій.

Ми живемо у ринковій економіці, тому час відходити від державного патерналізму. Потрібно не чекати поліпшення життя, а самому його поліпшувати. Суть ринкового суспільства в тому, що воно дає шанс і можливості активним, тим, хто може діяти, ризикувати і рухатися вперед. Саме цією активністю і силою волі зумовлені політичні метаморфози, наголосив Володимир Ільїн.

У ході обговорення доповіді висловлювалися думки, що в українців є певні проблеми з національною і державною ідентичністю. Є риси, які перешкоджають, а є й такі, що сприяють розвитку будь-якої цивілізації. Наголошувалося, що жодна теорія не може запропонувати конкретні моделі дій на перспективу, це може бути лише набір орієнтирів. А ринкова економіка – це певний цивілізаційний вибір.

Доктор філософських наук, професор, голова Українського філософського фонду, головний редактор журналу “Філософська думка” *Сергій Пролєв* акцентував увагу на тому, що провідною темою обговорення на всіх засіданнях Українського філософсько-

Сергій Пролєв проаналізував обидва запропоновані підходи.

економічного наукового товариства є проблема модернізації України. Доповідач і контрдоповідач чітко окреслили дві позиції, два можливих підходи до вирішення цього питання. Один підхід до пояснення ситуації і, відповідно, спосіб її розв’язання продемонстрував Володимир Ільїн – такий шлях аналізу можна назвати економічним редукціонізмом. Тобто це та картина дійсності, яку ми отримуємо, беручи за основу реалії і тенденції сучасної світової економіки і через їх призму аналізуємо ни-

нішню ситуацію в Україні.

Другий підхід запропонувала Зоя Скринник. Це підхід, який апелює до культурно-історичних засновків і начал існування кожного суспільства, котрі справді мають потужний вплив на формування соціально-економічної реальності. Адаже говорячи про якісь економічні процеси, ми маємо опосередковувати їх із нашим розумінням певних культурних підвалин існування суспільства.

Ці дві начебто протилежні дослідницькі стратегії, на переконання Сергія Пролєва, насправді є однаковими. Єдність позицій, на його думку, полягає в дуже серйозній, принциповій теоретичній втраті, без якої проблему модернізації нашої країни неможливо ані зрозуміти, ані пояснити. Доповідач закликав до зазначених вище двох підходів додати третій елемент – це має бути *врахування соціальних реалій*, в яких існує наша країна і світ загалом.

На підтвердження своєї думки він навів такі тези. Чому в сучасних вітчизняних умовах не спрацьовують пояснювальні схеми, запропоновані економічною теорією? Тому що **класичні економічні моделі діють в умовах суспільного миру. Натомість наша країна цього позбавлена, ми вже дуже давно живемо у стані холодної громадянської війни, в яку глибоко занурене наше суспільство.** Без вирішення цього первинного питання – *встановлення суспільного миру* – застосування якихось пояснювальних економічних схем, які придатні до зовсім інших реалій, за великим рахунком є безглуздом, недоречним і безрезультатним.

Наступний момент. Ефективність певних економічних механізмів, того ж ринку, передбачає наявність соціального прошарку, який називається “приватний власник”. Ми ж сьогодні живемо у суспільстві, яке не складається з власників. Цьому є дві причини: глибоке зубожіння переважної більшості населення (тут не йдеться про можновладців-олігархів, це окремий народ, що існує в Україні). Друга причина – безправ’я, тобто негарантованість прав власників. Людина може мати великі статки, але вона не є власником, оскільки право власності в нашій країні не забезпечене. З цього випливає, що всі міркування економічної теорії, які походять із передумови про суспільство власників, у наших умовах є незастосовними. І не слід цьому дивуватися.

Повертаючись до підходу з погляду культурологічних передумов, Сергій

Пролеєв визнав, що це справді дуже поважна форма осмислення певних соціальних реалій, але, на його переконання, той-таки рівень доходів громадян України значно більше впливає на їхню економічну поведінку, ніж ментальність. Приміром, відповідь на запитання, чому в нас така досить не-ефективна підприємницька діяльність і низька підприємницька культура, треба шукати в нинішніх українських соціальних, законодавчих, податкових умовах, які є несприятливими для бізнесу. Лише поліпшивши ці умови, можна буде занурюватися в ментальні й історичні підвалини бізнесу.

Не рахуючись із реальністю інтелектуально, а занурюючись виключно в історію чи апелюючи до якихось абстрактних економічних схем, ми ніколи не осмислимо проблем модернізації України та не отримаємо продуктивних відповідей на нагальні питання. І це актуально не лише для сучасної української економічної думки, а й для світової науки, яка теж не враховує соціальні реалії сучасного світу, підсумував доктор філософських наук Сергій Пролеєв.

Підбиваючи підсумки дискусії, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління національним господарством Національної академії державного управління при Президенті України, генеральний директор Всеукраїнської громадської організації “Інститут досліджень економіки і суспільства XXI століття” **Володимир Бодров** зазначив, що з багатьма думками, висловленими у доповіді Зої Скринник, він погоджується. Фінансовий лад, сучасна фінансономіка є результатом тривалої еволюції ринкового господарства. І сьогоднішній так званий цивілізований ринок є продуктом не тільки саморозвитку, а й продуктом, сформованим під впливом низки зовнішніх чинників (таких, як освіта, виховання, релігія), системи соціальних гарантій і захисту, підтримуваних державою, культивування суспільними інститутами філантропії, альтруїзму, меценатства, схильності до взаємодопомоги на протипагу економічному егоїзму і методичному індивідуалізму. Відповіді на питання про причини “незрілості, недосконалості, незавершеності реформ ринкового типу” доповідач цілком справедливо шукає за рамками економічного знання на міждисциплінарному рівні. Те саме стосується і висловлених підходів до економічної модернізації як насамперед модернізації суспільної.

Поділяючи думку основного доповідача щодо принципово іншої соціальної реальності, яка століттями складалася на теренах сучасної України, Володимир Бодров назвав спрощеним і помилковим укорінене уявлення про те, що Україна на початку 90-х років минулого століття мала найкращі стартові умови для ринкових перетворень як один із високорозвинутих індустріальних регіонів тодішнього СРСР. Запропонована Заходом та МВФ трансформаційна модель за сценаріями пакета реформ, розрахованого на країни доіндустріальної стадії розвитку, фактично була навіть не моделлю наздоганяючого розвитку.

Володимир Бодров підбив підсумки дискусії.

Вона закріплювала відставання і в умовах міжнародного поділу праці, що вже склався, призвела до деградації національної економіки, її деіндустріалізації. Біда полягала саме в тому, що вітчизняна специфіка (наявність культури і традиції індустріального розвитку) не була врахована під час переходу до ринку. Так і не було запропоновано задовільної моделі переходу від індустріальної неринкової економіки до знову ж таки індустріальної ринкової системи господарювання і не вирішено питання, чи треба було взагалі йти саме цим шляхом.

Заслужують на увагу, на думку Володимира Бодрова, і міркування доповідачки про інституціональну матрицю як результат довготривалих чинників соціокультурного розвитку. Але ж яка інституціональна матриця має бути вибудована для України, якщо виходити із запропонованої типологізації існуючого в суспільстві ставлення до інститутів приватної власності, ринку та інших чинників? Цю матрицю ще тільки треба створити. А так ми маємо на сьогодні розірване, пошматоване суспільство — і не так за сучасними ознаками, як за постійним відчуттям соціальної несправедливості і поляризації. До речі, “фінансовий лад”, “грошовий лад” можуть до певної межі утримувати цілісність цього

суспільства, забезпечуючи для громадян більш-менш гідні умови господарської, виробничої діяльності і доступ до частки суспільного доходу, який би і був підґрунтям гідного життя.

Водночас Володимир Бодров не погодився з деякими оцінками типів економічної поведінки українців. Справді, західні українці пройшли тривалу і жорстку дисципліну капіталу, щоправда, зауважує він, — капіталу залежного, обслуговуючого, периферійного (у складі Австро-Угорщини, Польщі і т. д.). Чи не тому наведені авторкою риси економічної поведінки західного українця так і не дали очікуваних результатів та переваг у вигляді прискороженого просування до цивілізованого ринкового господарства? На жаль, західноукраїнські регіони з початку XX століття і досі залишаються депресивними, з великою трудовою міграцією якраз у зону високорозвинутого капіталізму.

Підводячи ризик під дискусією, Володимир Бодров наголосив, що нам не потрібно впадати у крайнощі. Врахувати наші специфіку, соціальні реалії, ментальність, дію довготривалих чинників, безумовно, необхідно. Потрібно не просто мавпувати чужий досвід, а розробляти власну модель модернізації економіки і суспільства. Однак при цьому важливо не ігнорувати, а навпаки, гармонійно імплементувати у нашу інституціональну матрицю основні тренди, закономірності сучасного соціогосподарського розвитку, органічно поєднуючи їх із фундаментальними і вічними, як християнські цінності, принципами класичного гуманізму. Глобальна криза надає нам і не тільки нам такий шанс. Вона спонукає до нової якості соціальної творчості, але чи готові інтелектуальні і владні еліти до такої творчості — це вже зовсім інше складне питання.

За традицією дискусія за круглим столом (до речі, вони проводяться щорічно у жовтні та березні) має продовження і логічне завершення на підсумковому зібранні Українського філософсько-економічного наукового товариства — Міжнародних філософсько-економічних читаннях “Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей”. Цьогорічні шості за рахунком читання відбулися в середині травня у Львівському інституті банківської справи УБС НБУ.

Юрій Матвійчук,
“Вісник НБУ”.
Фото **Марії Мороз.**